

वंचितांच्या इतिहासलेखनाची आवश्यकता – एक अभ्यास

प्रा. डॉ. जी. डी. रूपवते

इतिहास विभाग प्रमुख

दादासाहेब बिडकर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय पेट, नाशिक.

प्रस्तावना –

इतिहासाची मांडणी करत असतांना इतिहासकाराच्या काळाचे संदर्भ, त्याची स्वतःची दृष्टी आणि जगत असलेल्या मुल्यव्यवस्थेचा प्रभाव त्याच्यावर असतो आणि त्या आधारेच तो इतिहासाची मांडणी करत असतो. म्हणूनच इतिहासलेखन प्रवाहामध्ये इतिहासकारांचे विविध संप्रदास आपल्याला दिसतात.

Global Online Electronic International Research Journal's licensed Based on a work at <http://www.goeiirj.com>

इतिहास अभ्यासकांनी आपल्या सोयीसाठी इतिहास हा कालखंडामध्ये विभागीत केला. प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडाचे विभाजन आधुनिक व उत्तर आधुनिक असे झाले आहे. ब्रिटिशांनी भारत जिंकल्यावर त्यांनी आपणास ज्यांच्यावर राज्य करायचे आहे त्यांचे परंपरा, इतिहास, संस्कृती आणि एतद्देशीयांचे बारकावे समजून घेण्याची प्रक्रिया सुरु केली. अर्थात ब्रिटिशांचा यामागचा हेतू हा साम्राज्यवादी होता हे उघड आहे. विल्यम जोन्स, विलिकिन्स, ग्रॅंड डफ, व्हिन्सेन्ट स्मिथ, जेम्स मिल व कर्नल ब्रिगज इत्यादी लेखकांनी केलेली भारतीय इतिहासाची मांडणी त्यांना जशी समजली त्याप्रकारे साम्राज्यवादी व प्रशासकीयदृष्ट्या केली.

साम्राज्यवादी व राष्ट्रवादी इतिहासलेखन प्रवाह—

जेम्स कॅनिंगहॅम डफने लिहिलेल्या 'History of Maratha's vol.3' मध्ये मराठी सत्तेच्या उदयाबाबतचा 'वणवा' सिध्दांत मांडला. ब्रिटीशांच्या साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाविरुद्ध भारतीयांची जी प्रतिक्रिया उमटली ते लिखाण 'राष्ट्रवादी' इतिहासलेखन प्रवाह म्हणून प्रसिध्द पावले.

राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी ब्रिटीश राजवटीचे साम्राज्यवादी अंतरंग उघडले. परिणामी भारतीय इतिहासलेखनाचे स्वरूप बदलले, कक्षा रुंदावली. उदा. मध्ययुगातील ऐतिहासिक महापुरुषांच्या कामगिरीचा गुणगौरव केला. त्यांना एका जातीच्या बंधनामध्ये अडकवले. त्यामुळे नकळतच जमातवादाची बीजे रोवली. आमचा गतकाळ गौरवशाली आहे हे सांगताना 'उच्च जात-वर्ण'

अहंकारांनी राष्ट्रवादी लेखनास ग्रासले. राष्ट्रीय आशय स्पष्ट करण्याऐवजी मुस्लिम शासकांविरुद्धचे लढे असे स्वरूप त्या मांडणीस दिले. त्यामुळे सामाजिक ऐक्यास तडा दिला. भारतीय राष्ट्रवादी इतिहास मांडणी प्रतिक्रियावादी मांडणी म्हणून 'जातजाणीवेला' प्राधान्य देणारा इतिहासलेखनाचा एक 'सुधारणावादी' इतिहास म्हणजेच भारतातील 'वंचिताचा इतिहास' मांडणारा प्रवाह सुरु केला, हीच भारतातील सबाल्टर्न इतिहासाची प्रथम मांडणी होय.

'सबाल्टर्न स्टडीज' तथा 'वंचितांचा अभ्यास'— हा इतिहास लेखनातील एक प्रवाह आहे. 'तळाकडून इतिहास' असेही त्याचे वर्णन केले जाते. भारतात 'सबाल्टर्न' या शब्दासाठी 'वंचित' हा मराठी शब्द प्रयोग डॉ. अरविंद देशपांडे यांनी वापरला. डॉ. उमेश बगाडे यांनी सबाल्टर्नसाठी 'शोषित व अंकित' असा शब्दप्रयोग वापरला आहे. डॉ. शाम कायंदे यांनी सबाल्टर्न इतिहासासंदर्भात 'बहुजनांच्या इतिहासाचा अन्वयार्थ' असा लेख लिहिला. खरोखरच बहुजन शब्दास सबाल्टर्न शब्द वापरणे योग्य नाही. सबाल्टर्न किंवा उपेक्षित या शब्दास मोल्सवर्थ शब्दकोशामध्ये पुढील प्रतिशब्द आहेत. अपेक्षित— 'Overlooked neglected, disregarded, treated with unconcern and indifference' असा शब्दप्रयोग केला आहे. इटालियन मार्क्सवादी विचारवंत आंतनिओ ग्रामची याने सबाल्टर्न इतिहासप्रवाहाची कल्पना मांडली. 'सबाल्टर्न' ही लष्करी उतरंडीमधील संज्ञा होय. ग्रामचीच्या निधनानंतर 1950 नंतर त्याचे लिखाण "Selections from political writing" आणि "Selections from Prison Notebooks" असे प्रसिध्द झाले. ग्रामचीने बदललेल्या जागतिक परिस्थितीच्या संदर्भात मार्क्सच्या सिध्दांताचा नवा अन्वयार्थ लावला. त्याने युक्तीवाद केला की, 'आर्थिक व्यवहार सामाजिक जीवनाला आधारभूत असले तरी त्यावरील सांस्कृतिक मजलाही महत्त्वाचा आहे. संस्कृती ही सामाजिक परिवर्तनास गती देते. ग्रामचीचा हा विचार दक्षिण आशियाचा वेगळ्या प्रकारचा इतिहास समजून घेण्यासाठी डॉ. रणजित गुहा यांनी केला आणि 1982 पासून 'सबाल्टर्न' इतिहासाची मांडणी करण्यास प्रारंभ केला.

डॉ. रणजित गुहा—

डॉ. रणजित गुहांचा जन्म 1922 सालचा 1980 पासून ऑस्ट्रेलियाच्या कॅनबेरा या ठिकाणच्या नॅशनल विद्यापिठामध्ये प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. "Writing on South Asian History and Society" ही मांडणी करत त्यांनी अभिजन वर्ग न पोहचलेल्या अथवा त्यांनी दखल न घेतलेल्या जनसामान्यांच्या इतिहास कार्याची मांडणी केली.

अभिजनवाद्यांनी सामान्यांची दखल घेतली नाही. त्याविषयीच्या इतिहासाची कुळकथा रणजित गुहा मांडतात. 1982 पासून आजपर्यंत सबाल्टर्न इतिहासाविषयीचे बारा खंड प्रकाशित झाले आहेत. हे सर्व खंड इंग्रजी वाचकांशिवाय इतरांपर्यंत पोहोचले नाही. आता त्याचा हिंदी आणि

बंगालीमध्ये अनुवाद झाला आहे. त्या मांडणीमध्ये काही उणीवाही जाणवतात. उदा. शेतकऱ्यांची जाणीव ही सबाल्टर्न जाणीव असली तरी ते पुरुषसत्ताक आहे. याकडे अभ्यासकांनी दुर्लक्ष केले आहे. शेतकरी आदिवासींबरोबरच दलित, स्त्रिया यांच्याबद्दल व त्यांच्या जाणिवेबद्दल लिखाण नाही. शेतकऱ्यांविषयीची, त्यांच्या परिस्थितीविषयीची मांडणी महात्मा फुलेंनी ग्रामची जन्माला येण्याच्या अगोदरच केली होती. मुळातच याठिकाणी ग्रामचीने प्रतिसंस्कृतीच्या निर्मितीची गरज प्रतिपादन केली त्यापेक्षाही चांगली मांडणी व अगोदरच महात्मा फुलेंनी केलेली आहे.

जनसामान्यांच्या इतिहासाची मांडणी—

सबाल्टर्न मांडणीचे जनक म्हणून श्रेय अन्तोनियो ग्रामची यांस दिले जाते. त्याचा कालखंड 1899 ते 1937 असा आहे. ग्रामची जन्मास येण्याअगोदरच महात्मा जोतीबा फुले (1827–1890) एक वर्ष अगोदर निधन झाले होते. महात्मा फुलेंनी भारतीय इतिहासाची मांडणी जनसामान्यांच्या नव्हे तर दुसऱ्या कोणत्या अंगाने केली? या प्रश्नाचे उत्तर 'जनसामान्यांच्या सर्वस्वी उत्थानासाठीची/प्रगतीसाठीची' मांडणी असे द्यावे लागेल. पारंपारिक सामाजिक शोषण आणि आर्थिक शोषण यांचा सामाजिक घटकांच्या संदर्भात पहिला विचार फुलेंनी केला. स्वातंत्र्याचे मूल्य बहुजन समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी इतिहास हे महत्त्वाचे साधन आहे. छत्रपती शिवाजींचा पोवाडा लिहीण्यामागचा त्यांचा हेतू इतिहास कथनाचा असून 'कुणबी, माळी महार, मांग इत्यादी जातींच्या लोकांना तो उपयोगी पडावा, हा व्यवहारी हेतू आहे.'

भारताच्या इतिहासातील वर्गसंबंधीचे पहिले आकलन महात्मा फुले यांना झाले. त्यांनी स्थूलमानाने इतिहासाची सर्वांगीण चिकित्सा केली. फुलेंनी आपल्या लिखाणातून केलेली वंश संकल्पनेची मांडणी वर्णजाती संस्थेच्या सांस्कृतिक निकषांवर आधारित केली. मात्र या संपूर्ण मांडणीमध्ये सामान्य कष्टकरी जनतेच्या शोषणाबद्दल केवळ ब्राह्मणांना जबाबदार धरले. सबाल्टर्न किंवा तळाकडून इतिहासाच्या मांडणीमध्ये 'स्त्री-इतिहासाची' मांडणी करणारा एक प्रवाह विकसित झाला आहे. समाजातील सर्वच जातीधर्माच्या स्त्रियांच्या प्रश्नांना सर्वप्रथम फुलेंनी वाचा फोडली. लोकसंख्येच्या निम्माने तरी असणाऱ्या स्त्रियांवर पुरुषशाहीने वंचितावस्था लादली. त्यामुळे स्त्रीविषयक इतिहास मांडणीस 'तळाकडून इतिहास' म्हणून संबोधता येते.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रात स्त्री-विषयक विचारमंथन झाले. जातीविषयक विचारमंथनाप्रमाणेच हे विचारमंथन सामाजिक संबंधाच्या परंपारीक आकृतीबंधाना छेद देवू पाहत होते. लोकहितवादींची शतपत्रे आणि फुले दांपत्यांचे स्त्री-शिक्षणचे कार्य या दोन गोष्टींमुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याला स्त्री-विषयक प्रश्नांच्या विचारमंथनास गती मिळाली. कनिष्ठस्तरीय शेतकरी-कामकरी स्त्रियांच्या स्थितीविषयी व सुधारणेविषयी कार्य केले. "सर्व शुद्रादि

अतिशुद्रांसह भिल्ल कोळी इत्यादी मानव बांधवांनी आपआपल्या कन्यापुत्रांस शाळेमध्ये पाठवून त्या सर्वास सत्वज्ञान शिकविण्याचा आरंभ करावा हे त्यांचे आवाहन महत्वाचे आहे." 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथामधून आणि 'अखंदादि काव्यरचना' मधील 'कुळंबीण' विभागामध्ये शेतकरी स्त्रियांच्या कष्टदायी व हालाखीचे वर्णन केले आहे. फुलेंचा स्त्री-मुक्तीचा विचार व्यापक स्वरूपाचा होता. या ठिकाणी फुल्यांची भूमिका मानवतावादाकडे फुले झुकलेले दिसतात.

थोडक्यात – म. फुले यांनी समाजातील वंचित, उपेक्षित वर्गाच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. खऱ्या अर्थाने ते समाजातील उपेक्षितांचे अंतरंग समजून घेणारे 'उपेक्षितांचे मानकरी' होते.

अशाच प्रकारचा उच्च दर्जाचा इतिहास लेखनाचा प्रयत्न गेल ऑमव्हेंट यांनी केला आहे. प्रस्तुत पुस्तकामध्ये त्यांनी आंबेडकरपूर्व तर 1956 पर्यंतच्या मुंबई आंध्र आणि कर्नाटक प्रांतांतील दलित चळवळीच्या स्वरूपाची मांडणी केली. भारतातील जातीनिहाय समाजामध्ये, तळागाळातील घटकांना सामाजिक क्रांतीचे भान कसे आले, त्यांचे विशेषतः कनिष्ठ जातींचे आत्मभान जागे झाल्याची मांडणी आहे.

संदर्भ—

1. बगाडे उमेश, 'प्रतिक्रिया सबाल्टर्न स्टडीजच्या नि मिकाने', संशोधक, वि. का. राजवाडे इतिहास संशोधक मंडळ, धुळे, एप्रिल-जून, 1996, पृ. 64-74.
2. नरके हरि (संपा.) महात्मा फुले : शोधाच्या नव्या वाटा, मुंबई, 1998, पृ. 11.
3. पवार बाबूराव, सोनहिरा, नाशिक, प्रथम आवृत्ती, 1998.
4. दीक्षित राजा, '19 व्या शतकातल्या महाराष्ट्रातील स्त्री-जीवन', तळाकडून इतिहास, पूणे विद्यापीठ वार्ता: महिला सबलीकरण विशेषांक, पूणे विद्यापीठ, पूणे, जानेवारी-मार्च, 2004, पृ. 06.
5. Kalekar N.G. (Preface to reprint), "Molesworth's, 2008, P.102.
6. सुर्यवंशी अभिमन्यू, 'शेतकरी जेव्हा जागा होतो, पुणे प्रथमावृत्ती, 2014.